

अकोड

स्पालिङ्ट

शान्तिको पहलबारे अन्तर्राष्ट्रिय समीक्षा

लैंगिकता र लडाइँपछिको
नेपालको संक्रमण
सेप्टेम्बर २०१७

CONCILIATION
RESOURCES
working together for peace

लैंगिकता र लडाइँपछिको नेपालको संक्रमण

लेखक

जीवन बानिया
समृद्धि खरेल
दीपक थापा
अलेकज्यान्डर राम्सबोथम

आभार

अकोर्ड निम्न व्यक्तिहरूप्रति आभारी छ :
सोफिया क्लोज
जहाबिया युसुफ
रीता भुजेल
नवीन रावल

कम्पिलिएसन रिसोर्सेज एक स्वतन्त्र अन्तर्राष्ट्रिय संस्था हो ।

यसले द्वन्द्व भोगेका जनतासित मिलेर हिसा रोक्न, द्वन्द्व समाधान र शान्तिपूर्ण समाजको प्रवर्द्धन गर्ने काम गर्छ ।
अकोर्ड शृंखलाले शान्ति निर्माणबाट प्राप्त अनुभवहरूको विश्लेषण गर्नुका साथै तिनको अभिलेख राखेर शान्ति प्रक्रियाबारे जानकारी प्रदान गर्छ र शान्ति प्रक्रियालाई सुदृढ बनाउँछ ।
अकोर्ड स्पटलाइटले शान्ति र संक्रमणका अभ्यासबारे मुख्यमुख्य विषयउपर केन्द्रित रहेर तिनको विश्लेषण गर्दछ ।

यो प्रतिवेदन पौलिटिकल सेटलमेन्ट रिसर्च प्रोग्राम (पीएसआरपी) अन्तर्गत तयार पारिएको हो र विकासशील मुलुकहरूको हितार्थ यस कार्यक्रमलाई डीएफआईडीले आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराएको हो ।
यसमा परेका सूचना/जानकारी तथा व्यक्त गरिएका विचारप्रति डीएफआईडीको सहमति हुन जस्ती छैन र त्यस्ता विचार वा जानकारीको जिम्मेवारी अथवा तिनीहरूउपरको निर्भरताको जिम्मेवारी डीएफआईडीले लिने छैन ।
www.politicalsettlements.org
Twitter.com/PolSettlements

प्रकाशक :

Conciliation Resources
Burghley Yard, 106 Burghley Road, London NW5 1AL
www.c-r.org
Telephone +44 (0) 207 359 7728
Email accord@c-r.org
[Facebook.com/ ConciliationResources](http://Facebook.com/ConciliationResources)
Twitter.com/CRbuildpeace
Charity registered in England and Wales (1055436)
Company limited by guarantee registered in England and Wales (03196482)

आवरण तस्विर : संविधानसभाका नवनिर्वाचित सदस्य संविधानसभाको शपथ लिने तयारी गर्दै, मे २००८ ।

तस्विर : किरण पाण्डे

यस प्रतिवेदनबारे

यस प्रतिवेदनमा लैंगिक सम्बन्ध र समानता अनि नेपालमा लडाइँपछिको संक्रमणबारे चर्चा गरिएको छ। यसमा निम्न कुरामा ध्यान दिइएको छ : संक्रमण कालमा लैंगिकतासम्बन्धी सकारात्मक कदम (उदाहरणका लागि, राजनीति, रोजगारी र विकाससम्बन्धी); संक्रमण कालका विशेष पक्षमा लैंगिक दृष्टिकोण, जस्तै-सुरक्षा क्षेत्रको सुधार, न्याय र राजनीतिक सहभागितामा पहुँच; लैंगिकतासम्बन्धी अनुभव, महिला, यौन अल्पसंख्यक, दालित, जनजाति र मधेसी जस्ता सीमान्तीकृत समुदायका आशा र प्राथमिकता; भिन्न पहिचान भएका समुदायको अलग बाटो। यसमा सन् २०१५ को भूकम्पपछिको नेपालको गहन राजनीतिक परिवर्तनसम्बन्धी छोटो 'केस स्टडी' पनि समावेश गरिएको छ जसले अवसर र चुनौतीसम्बन्धी उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ।

सोसल साइन्स बहा: (नेपाल) र कन्सिलिएसन रिसोर्सेज (संयुक्त अधिराज्य) ले २०१६ को अगस्तमा नेपालमा आयोजना गरेको लैंगिक कार्यशालामा भएका छलफललाई यस प्रतिवेदनमा

समावेश गरिएको छ। त्यस कार्यशालामा नेपालका विभिन्न जाति/जनजातिका, भिन्नभिन्न लिंग र क्षेत्रीय विविधताका २४ जना महिला र पुरुष सहभागी थिए। त्यसमा स्थानीय तहदेखि राष्ट्रिय तहसम्मका राजनीतिज्ञ, नागरिक समाजका नेता, प्राज्ञ, पत्रकार र स्वतन्त्र अनुसन्धानकर्ताले भाग लिएका थिए।

यो कार्यशाला सम्भ्रान्त समूहभन्दा बाहिर राजनीतिक समाधान खोज्न आयोजना गरिएका तीनवटा लैंगिक कार्यशालामध्येको एक थियो। अरू दुईवटा कार्यशाला कोलम्बिया र पपुवा न्युगिनीमा आयोजना गरिएका थिए। यी कार्यशाला द्वन्द्व प्रभावित ठाउँका विभिन्न समूहले संक्रमण काल (विशेषगरी सुरक्षा र सामाजिक र राजनीतिक पक्ष) लाई कसरी बुझेका र कसरी अनुभव गरेका हुन्छन् भन्ने कुरामा केन्द्रित थिए।

छलफलमा उठेका मुख्य विषय

- लडाइँपछिको संक्रमण कालले महिला सहभागिता र प्रतिनिधित्वमा स्पष्टसँग फाइदा पुऱ्यायो । तर निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने महिलाको क्षमतामा भने उति प्रगति भएन । लडाइँपछि गठन भएका दुईवटा संविधानसभा र संसद्मा कुल सदस्यको ३३ प्रतिशत महिला थिए । महिला राष्ट्रपति र सभामुखको पदमा समेत पुगे । तर प्रमुख नीतिगत विषयमा हुने लेनदेनका मामिलामा स्थापित पुरुषकै एकाधिकार कायम रह्यो । यस्ता लेनदेन प्रायशः औपचारिक निकायभन्दा बाहिरै गरिन्थे । महिलाको राजनीतिक शक्तिमा पनि रोक लगाइयो । दोस्रो संविधानसभामा महिला 'कक्ष' माथि प्रतिबन्ध लगाइयो । महिलालाई त्यस्ता निर्वाचन क्षेत्रमा उठाइयो जहाँ उनीहरू जित्ने सम्भावना कम थियो ।
- लैंगिक समानतासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय समझौता र प्रस्तावका प्रावधानले महिलाको अधिकार र प्रगतिशील नीति निर्माणका दिशामा महत्त्वपूर्ण योगदान दिए । महिला अधिकार आन्दोलनले गर्दा मुख्यमुख्य अन्तर्राष्ट्रिय समझौता (जस्तै- महिला विरुद्धका सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि र राष्ट्रसंघीय सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव १३२५ र १८२०) अनुमोदन गर्ने नेपालमाथि दबाब पाच्यो । तर नेपालका कानुनी प्रावधानले महिला विरुद्ध भेदभाव जारी राखे । नेपालमा महिलाको उन्नतिका दिशामा उभिएका केही अद्वचन (जस्तै- जातसम्बन्धी संरचनागत र अन्तरविभागीय चुनौती) का बारेमा अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा चर्चा हुन थालेको छ ।
- सन् २०१५ को भुइँचालोपछि गहन राजनीतिक परिवर्तन भयो जसले लैंगिक समावेशीकरणका लागि चुनौती र अवसर सिर्जना गरे :
  - भूकम्प उद्धारका कामबाट लैंगिक संवेदनशीलताका दृष्टिले नीति र कार्यक्रममा गम्भीर नीतिगत खाडल छ र लैंगिक दृष्टिले संवेदनशील बजेट र पुनर्स्थापना रणनीति जस्ता कुरामा नीतिगत प्रतिबद्धता लागू गर्ने काममा असंगति देखिएका छन् । नेपाल पुनर्निर्माण प्राधिकरण अथवा जिल्ला दैवी प्रकोप उद्धार समिति जस्ता महत्त्वपूर्ण संस्थामा महिलाको प्रतिनिधित्व गराउने प्रतिबद्धता व्यक्त गरिए पनि उनीहरूको प्रतिनिधित्व कमजोर छ वा छँदै छैन । एकल महिला अथवा महिला घरमूली भएका परिवार जस्ता खास समूहलाई उद्धार लिन कठिन भयो ।
  - भुइँचालो आएको केही महिनापछि संविधान निर्माण प्रक्रिया द्रुत गतिमा अधि बढाइयो जसमा सहभागिता र परामर्श सीमित मात्र थियो । यसले लैंगिक समानतामा असन्तुलित प्रभाव पाच्यो । राज्य संरचनामा लैंगिक र यौन अल्पसंख्यकको सहभागिता जस्ता लैंगिक समानता रक्षा गर्ने दिशामा यस संविधानबाट केही वैधानिक प्रगति हासिल भए । तर सन् २००६ को नेपाल नागरिकता ऐनले प्रदान गरेका आमाका नाममा बालबालिकालाई नागरिकता दिने अधिकारलाई सन् २०१५ को संविधानले अस्वीकार गच्यो ।
  - नागरिकतासम्बन्धी भेदभावपूर्ण प्रावधानले खासगरी भारतसँग बिहेबारीको चलन व्यापक भएका तराईका मधेसी महिलालाई खास असर पाच्यो । नागरिकता नहुँदा उच्च पदमा पुग्ने जस्ता धेरै अवसर गुम्छ्न् । यस्ता बाधा-अद्वचनले मधेसी समुदायका लागि अरू धेरै संवैधानिक असंगति पैदा गर्छन् । जस्तै- संघीय सीमांकन र न्यून राजनीतिक प्रतिनिधित्व ।
  - ब्लु डाइमण्ड सोसाइटी जस्ता संस्थाको प्रभावकारी परिचालन र बहसले गर्दा यौन र लैंगिक अल्पसंख्यकको अधिकार संस्थागत गर्ने दिशामा उल्लेखनीय उपलब्धि हासिल भए । लैंगिक विषयका छलफलमा यौन अल्पसंख्यकलाई बेवास्ता गर्ने चलन भएको नेपाली समाजमा यस्तो उपलब्धि हासिल भयो । यस विषयमा संवैधानिक प्रतिबद्धता व्यक्त गरियो र नेपालको स्कुले पाठ्यक्रममा यौन र लैंगिक विविधता झल्काउने काम शुरू भयो । तर यौन अल्पसंख्यकहरूले पनि कानुनी बाधा र सामाजिक लाज्जा बेहोनुपरेको छ ।
  - विभिन्न क्षेत्रको समावेशीकरण र लैंगिक समानताका दिशामा माओवादी विद्रोहको उल्लेखनीय प्रभाव परेको छ । तर लैंगिक भूमिका र हैसियत थैरे भएकाले यस्तो उपलब्धि कम प्रभावकारी भएको छ । महिला मुक्तिका लागि माओवादीले गरेको प्रतिबद्धताले चेतना बढाउन सहयोग गच्यो । माओवादीको जनमुक्ति सेनामा दूलो संख्यामा महिला खासगरी सीमान्तीकृत जात र जनजाति समुदायका मानिस भर्ना भएका थिए । तर माओवादीको माथिल्लो तहको नेतृत्वमा सबै पुरुष छन् । माओवादी सैन्य विघटन संयन्त्रले पूर्व लडाकू महिलाको पुनर्स्थापना र पुनर्मिलनसम्बन्धी खास आवश्यकता सम्बोधन गर्न नसकेकाले पूर्व लडाकू महिलाले लडाइँपछिको संक्रमण कालमा गम्भीर चुनौती भोग्नुपर्यो ।

शान्ति प्रक्रिया

सन् २००६ को विस्तृत शान्ति समझौतामा हस्ताक्षर भएपछि एक दशक लामो माओवादी विद्रोहको अन्त्य भयो र ‘द्वन्द्वोत्तर काल’ शुरू भयो । तर विस्तृत शान्ति समझौता र संक्रमण कालमा भएका अन्य सहमतिबाट तिरस्कृत भएको ठान्हेहरूको नेतृत्वमा धेरै हिंसात्मक र अहिंसात्मक द्वन्द्व उत्पन्न भए । त्यसपछि २०१५ सेप्टेम्बरमा जारी संविधानलगायत धेरै राजनीतिक सहमति भए पनि धेरै सीमान्तीकृत समूह र धेरै महिला अहिले पनि आफ्ना अधिकारलाई मान्यता दिलाउनका लागि संघर्ष गरिरहेका छन् ।

नेपाल अल्पसंख्यकहरूको देश हो । यहाँ १२५ जाति र जनजातिका मानिसहरू छन् । उनीहरूले १२३ वटा भाषा बोल्छन् र १० वटा भिन्नभिन्न धर्म मान्छन् । उनीहरू झण्डै समुद्र सतहदेखि संसारको सबैभन्दा अल्पो ठाउँका तीनवटा भिन्न पर्यावरणीय क्षेत्रमा बसोबास गर्छन् । पहाडे मूलका ‘माथिल्ला जात’ जसलाई आजभोलि खस-आर्य भनिन्छ, प्रभुत्वशाली अल्पसंख्यक (जनसंख्याको ३१ प्रतिशत) हुन् । अरु ठूला बृहत् जनजाति समूह, दलित, जनजाति र मधेसी तुलनात्मक रूपमा दबिएका छन् । यी सबै समूहभित्र सासाना जाति अथवा जनजाति समूह पर्दछन् । लैंगिक सम्बन्धमा पनि नेपालको यो विविधता झल्किएको छ ।

नेपालमा द्वन्द्व र शान्ति स्थापनाको विश्लेषण गर्दा सामान्यतया लैंगिक दृष्टिकोण छुटाउने गरिन्छ । कार्यशालाका सहभागीहरूले के कुरामा जोड दिए भने नेपालमा लैंगिकता, द्वन्द्व र शान्तिसम्बन्धी बुझाइ असन्तुलित छ । उदाहरणका लागि, महिलालाई हिंसाका पीडित ठान्ने लैंगिक दृष्टिकोणमा बढी जोड दिइएको छ । नेपालको नीतिगत तहमा विभिन्न संस्थाहरूमा लैंगिक र सामाजिक समावेशीकरणलाई समाहित गर्ने चलन बद्दो छ । विकासका मामिलामा लैंगिक र अन्तरखण्डगत विषयको महत्वलाई समग्रमा स्वीकार गरिएको छ, यद्यपि यसलाई लागू गराउने विषयमा धेरै कमीकमजोरी छन् ।

‘जनयुद्ध’

कार्यशालाका धेरै सहभागीले के कुरा स्वीकार गरे भने समावेशीकरण र लैंगिक समानताका क्षेत्रमा माओवादी ‘जनयुद्ध’ को ठूलो प्रभाव परेको छ । लामो समयदेखि विभिन्न खालका भेदभाव, बहिष्करण र शोषणबाट पिल्सएका महिलालगायत गरिब र सीमान्तीकृत समुदायलाई परिचालन गर्न माओवादी एकदमै सफल भएका थिए । सामाजिक र राजनीतिक असमानता अन्त्य गर्न, पितृसतात्मक दमनबाट महिलालाई मुक्त गर्न उनीहरूले बाचा गरेकाले यी समूहको सामाजिक-आर्थिक, राजनीतिक तथा सांस्कृतिक अवस्था र उनीहरूको अधिकार तथा भूमिकाबारे चेतना बढान योगदान पुग्यो ।

महिला खासगरी दलित र जनजाति समूहका धेरै महिलालाई आफ्नो जनमुक्ति सेनामा आकर्षित गर्न माओवादी सफल भए । अधिकांश जनमुक्ति सैनिक तल्लो तहका सिपाही थिए । केही भने नेतृत्वको मध्यम तहसम्म पुगेका थिए । कार्यशालाका एक जना सहभागीले औल्याएङ्गै, लडाइँमा महिला प्रायशः अग्रपक्तिमा हुने गर्थे । लडाइँमा महिलाहरू सहभागी भएकाले घरका चुलाचौकामा मात्र उनीहरू सीमित हुनुपर्छ भन्ने परम्परागत मान्यता फेरियो । केही महिला सहभागीले के कुरामा जोड दिए भने पुरुषहरू लडाइँमा लागेकाले अथवा लडाइँ छल्न घर छाडेर हिँडेकाले यसअधि पुरुषले मात्र गर्दै आएका खेतबारी जोत्नेलगायतका कामसमेत महिलाले गरे । यसअधि धेरै समुदायमा यस्ता काम महिलाले गर्नुहुँदैन भनिन्थ्यो । तर माओवादीको माथिल्लो तहको नेतृत्वमा पुरुष मात्रै थिए ।

महिला र अन्य सीमान्तीकृत समुदाय र वञ्चित समूहका गुनासोलाई माओवादीले आफ्नो बलका रूपमा उपयोग गरेको कुरालाई नेपाली राज्य र यसका अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदाराले पनि अस्वीकार गर्न सकेनन् । फलस्वरूप, सरकारले आफ्ना कार्यक्रममा ती समूहको हितमा बढी ध्यान दियो र सरकारी नीति र ऐनमा सुधार ल्यायो ।¹

महिला राज्यबाट सहयोग र कल्याण चाहिएका वर्ग मात्र होइनन् उनीहरू आन्दोलन र सामाजिक रूपान्तरणका अत्यन्त महत्वपूर्ण (पुरुषसरह) हुन भन्ने तथ्य यी परिवर्तन र सुधारमा झल्किए । सन् १९९९ को स्थानीय स्वशासन ऐनले हरेक गाउँ विकास समिति र नगरपालिकामा कम्तीमा एक जना महिला निर्वाचित हुनुपर्ने

1 Thapa, D. 2017. ‘Stability or social justice? Political settlements in Nepal’. In D. Thapa and A. Ramsbotham (eds), Two steps forward, one step back: The Nepal peace process, Accord Issue 26, Conciliation Resources, London.

प्रावधान राख्यो । सन् २००२ मा राष्ट्रिय महिला आयोग गठन हुनु अर्को कोशेदुंगा हो । यसको लगतै मुलुकी ऐन १९८० संशोधन विधेयक पारित भयो जसले पैतृक सम्पत्तिमा छोरीलाई छोरासरह हक दियो (यद्यपि बिहे गरेपछि यस्तो सम्पत्ति फर्काउनुपर्ने भयो) । संशोधनपछि गर्भपतनले पनि कानुनी मान्यता पायो ।

शान्ति प्रक्रिया

अप्रिल २००६ को जनआन्दोलनपछि अपनाइएका विभिन्न कानुनी उपायमार्फत नेपालमा लैंगिक समानतालाई संस्थागत गर्ने काम तीव्र गतिमा अधिक बढ्यो । विस्तृत शान्ति समझौता हुनुभन्दा पहिले जनआन्दोलन भएको थियो जसमा सामाजिक र राजनीतिक जस्ता विभिन्न क्षेत्रका मानिसहरू मिलेर राजतन्त्रका विरुद्ध आन्दोलन गरेका थिए । राजतन्त्रले केही वर्ष पहिले मात्र शक्ति हत्याएको थियो । जनआन्दोलन सफल भएपछि लडाइँ अन्त्य भयो र रूपान्तरणकारी राजनीति र प्रकारान्तले अझ बढी समतामूलक समाजको निर्माणका लागि उपयुक्त वातावरण तयार भयो ।

'लैंगिक समानता कायम गर्नका लागि केही नेपाल कानुन संशोधन ऐन' नाम दिइएको लैंगिक समानता ऐन, २००६ यस दिशामा महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो । यस संशोधनले वैवाहिक बलात्कारलाई पनि दण्डनीय अपराध मान्यो र महिलालाई आफ्नो परिवारका पुरुष सदस्यको अनुरूप नलिईकन आफूखुसी सम्पत्ति उपयोग गर्ने अधिकार दियो । अरू ऐन पनि संशोधन गरिए जसले गर्दा जगाको हकभोगको अधिकारका सन्दर्भमा छोरीलाई पनि परिवारका सदस्यका रूपमा स्वीकार गरियो । नेपाल नागरिकता ऐन २००६ जारी गरियो जसले महिलाले आफ्ना सन्तानलाई नागरिकताको प्रमाणपत्र दिलाउन नपाउने भेदभावकारी प्रावधान हटायो । सन् २००८ मा घरायसी हिंसा विरुद्धको कानुन लागू गरियो ।

तर माओवादी लडाइँसँग सम्बन्धित विषयमा भएका औपचारिक समझौता र परामर्शमा महिलालाई टड्कारोसँग बेवास्ता गरियो ।² माओवादीहरूले यसअधि महिलाका बारेमा प्रगतिशील एजेण्डा राखेकाले यसरी महिलालाई तिरस्कार गरिएको विषयमा माओवादीको आलोचना गरियो । उदाहरणका लागि, सन् २००३ मा भएको युद्धविरामपछि गठन भएको माओवादीको पाँच सदस्यीय शान्तिवार्ता टोलीमा एक जना पनि महिला सहभागी नगराएपछि एक जना ख्यातिप्राप्त महिला सक्रियतावादीले माओवादीलाई खुलापत्र लेखेर भनेकी थिइन्, "पुरुषको प्रभुत्व रहेको हाम्रो

जहाँसम्म शान्ति प्रक्रियामा महिलाको सहभागिताको प्रश्न छ शान्तिका लागि भएका वार्ता र सम्झौता प्रक्रियामा वर्तमान राष्ट्रपतिलगायत राजनीतिक दलका उच्चपदस्थ महिला नेता कसैको पनि प्रतिनिधित्व गराइएन । एक पटक हामी महिला सांसदको अन्तरपार्टी सञ्जालका सदस्यहरू राजनीतिक दलका नेताको महत्त्वपूर्ण बैठकमा पस्यौं र यस्ता बैठकमा हालका राष्ट्रपतिलाई सहभागी बनाउन दबाब दियौं । तर मलाई थाहा भएसम्म उनलाई कुनै पनि बैठकमा बोलाइएन ।³

कार्यशालाका सहभागी

सरकारले शान्ति प्रक्रियामा महिलालाई सहभागी गराउला भनेर हामीले कहिलै पनि सोचेका थिएनौं, तर तिमीहरू यस मामिलामा सरकारभन्दा फरक हुन्छौं भने ठानेका थियौं ।"⁴

सन् २००६ पछि मूलतः संवादमार्फत शान्ति स्थापनाका लागि समावेशी विकेन्द्रीकृत प्रयासका रूपमा जिल्ला, नगर र गाविस तहमा स्थानीय शान्ति समिति गठन गरिए । यस्ता समितिमा कम्तीमा एकतिहाइ सदस्य महिला हुनुपर्ने प्रावधान राखियो । स्थानीय शान्ति समितिको उद्देश्य द्वन्द्व प्रभावित मानिसका बारेमा सूचना संकलन गर्न, राहत र पुनर्निर्माणको मूल्यांकन गर्न सहयोग गरेर विस्तृत शान्ति समझौता लागू गराउने कामलाई सहजीकरण गर्नु भएकाले स्थानीय शान्ति समितिमा रहेका महिलाले संक्रमण कालमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्थे । तर कार्यशालाका धेरै सहभागीले के कुरामा जोड दिए भने यस्ता समितिमा राजनीतिक दलसँग नजिक भएका महिलाले मात्र पहुँच पाए, यसले गर्दा बृहत् समावेशीकरण हुन पाएन । फलस्वरूप, स्थानीय शान्ति समितिमा रहेका महिलाले स्वतन्त्र विचार व्यक्त गर्न सकेनन् जुन दुर्भाग्य हो ।

पूर्व लडाकू महिला

कार्यशालाका अधिकांश सहभागीले के कुरा स्वीकार गरे भने संक्रमण कालमा पूर्व लडाकू महिलाले सबैभन्दा गम्भीर चुनौती भोग्नुपरेको थियो । विस्तृत शान्ति समझौतामा समावेश गरिएको निस्शस्त्रीकरण संयन्त्रले पुनर्स्थापना र पुनर्मिलन जस्ता काममा पूर्व लडाकू महिलाका विशेष आवश्यकता पूरा गर्न सकेन । नेपाली सेनामा समावेश नभएका पूर्व लडाकू महिलाले आफ्नो समाजमा

2. वर्तमान राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारी अवस्थोबर २०१५ मा राष्ट्रपति हुनु पहिले नेपाल काम्युनिस्ट पार्टी (एमाले) की माथिल्लो तहकी नेता थिइन् ।

3 Ariño, M. V. 2008. 'Nepal: A gender view of the armed conflict and the peace process.' Quaderns de Construcció de Pau 4. See also Diaz, P. C. 2010. Women's Participation in Peace Negotiations: Connections between Presence and Influence. United Nations Development Fund for Women.

4 Aruna Uprety, cited in J. Pettigrew and S. Shneiderman. 2003. 'Women and the Maobaadi: Ideology and Agency in Nepal's Maoist Movement', Himal Southasian, January.

पुनर्एकीकृत हुने काममा लडा समस्या भोग्नुपच्यो । अधिकांश पूर्व लडाकू महिला तुलनात्मक रूपमा गरिब परिवार र अविकसित क्षेत्रका थिए । उनीहरूमध्ये एकदमै थोरैले मात्र उच्च शिक्षा पाएका थिए । यसले गर्दा उनीहरूले रोजगारीका अवसर पाउन सकेनन् । यसका साथै धेरै पूर्व लडाकू महिलाले आफ्ना सन्तानको हेरचाह पनि गर्नुपर्ने हुनाले उनीहरूको गरिबी झन् बढ्यो ।

पूर्व लडाकू महिलाको हिंसात्मक विगतले गर्दा उनीहरूलाई समाजमा पुनर्एकीकृत हुन मुख्य चुनौती सिर्जना भयो । द्वन्द्व भोगेका हुनाले गर्दा धेरै पूर्व लडाकू महिला र उनीहरूका परिवारले मानसिक समस्या पनि भोग्नुपच्यो । कार्यशालाका एक जना सहभागीले के कुराको सम्झना गरे भने विस्तृत शान्ति समझौतामा हस्ताक्षर भएपछिका चार वर्ष लडाकू राखिएका क्यान्टोनमेन्टमा नेपाल शान्ति सचिवालयले सञ्चालन गरेका चारवटा स्वास्थ्य शिविरमा ७४० जना लडाकूले मनोवैज्ञानिक उपचार खोजेका थिए । यस्तो उपचार खोज्नेमध्ये अधिकांश महिला लडाकू थिए ।

द्वन्द्वका बेला जनपुकित सेनाका धेरै लडाकूले अन्तरजातीय अथवा अन्तरजनजातीय बिहे गरेका थिए । लडाइँ सकिएपछि त्यस्तो बिहे गरेका महिला लडाकूलाई समाज र परिवारले सजिलैसँग स्वीकार गरेन । कार्यशालामा के पनि बताइयो भने अरू जाति/जनजातिका पुरुषसँग बिहे गरेका दलित महिला लडाकूमध्ये धेरैलाई उनीहरूका पतिको मृत्युपछि पारिवारिक सम्पत्तिको अधिकार दिइएन ।

संक्रमणकालीन न्याय

नेपालको शान्ति प्रक्रियाको सबैभन्दा कम सफल क्षेत्र भनेको संक्रमणकालीन न्याय हो । शान्ति समझौतामा हस्ताक्षर भएको झण्डै आठ वर्षपछि सन् २०१४ मा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग गठन गरिए । तर पीडितहरूका संगठन, मानवअधिकार संगठन र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले यी आयोगको खासगरी आम माफी दिने प्रावधानको कडा आलोचना गरे । यी दुईवटा आयोगमा ६०,००० उजुरी दर्ता भए । यी आयोगका हालसम्मका कामको गति हेरेर द्वन्द्व भोगेका मानिसहरू आफूले न्याय पाउने कुरामा त्यात आशावादी छैनन् । यी दुईवटा आयोग गठन गर्न बनेका ऐन संशोधन गरी तिनलाई नेपालको संविधान र नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय जगत्प्रति गरेका प्रतिबद्धता अनुरूप बनाउन सर्वोच्च अदालतले दिएको आदेश हालसम्म पालना भएको छैन ।

कार्यशालका सहभागीहरूले के कुरामा जोड दिए भने विद्रोहका बेलामा महिला विरुद्ध भएका मानवअधिकार उल्लंघनका धेरै घटनाको रिपोर्ट गरिएको छैन । त्यस्ता धेरै घटनाको रेकर्ड राखिएको छैन । कार्यशालाका दलित सहभागीले दलितले भोग्नुपरेका विशेष असमानताका कुरा उठाए । सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगका टोली विभिन्न जिल्लामा त पुगे तर दलितहरू सामान्यतया दुर्गम क्षेत्रमा बस्ने हुनाले उनीहरूले आफू

अति सीमान्तीकृत वादी समुदायकी महिला काठमाडौंमा विरोध प्रदर्शन गर्दै, अगस्ट २००७ । © किरण पाण्डे

विरुद्ध भएका मानवअधिकार उल्लंघनका घटना दर्ता गराउन सकेन् । कार्यशालाका सहभागीले के कुरा पनि औल्याए भने आफूले भोगेका कुरा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगका टोलीका सदस्य (जो सामान्यतया पुरुष हुने गर्छन्) लाई बताउन धेरै महिलालाई असजिलो भयो । उनीहरू यस्ता कुरा बताउन अनिच्छुक भए । यस्ता कुरा बताउँदा आइलाङ्गे खतराबाट बचाउने प्रणाली नभएकाले पनि धेरैले भोलि बदला लिइने डरले आफ्ना कुरा बताएन् ।

संक्रमण

महिला आन्दोलन

पञ्चायत काल (सन् १९६०-९०) भरि महिला आन्दोलन प्रतिबन्धित दलका विशिष्ट अंगका रूपमा सक्रिय रहेको थियो । तर श्रेष्ठ र अन्यले औल्याएङ्गै, महिला आन्दोलनले खास महिला अधिकारका विषयलाई भन्दा पनि राजनीतिक पार्टीका बृहत्तर एजेण्डालाई अधि बढाएको थियो ।^५ यसरी बृहत्तर पार्टी हितमा जोड दिने चलनमा लैंगिक सम्बन्धलाई कसरी हेरिन्छ भन्ने कुराको प्रतिबन्ध भएको छ । साथै यसले यस्तो सम्बन्धमा असर पारेको पनि छ । शताब्दीयोदेखि, नेपालको प्रभुत्वशाली हिन्दू जातको विचारले महिलाको अधिकार कटौती गर्दै आयो । सन् १९६२ को संविधानले सबै नेपाली नागरिकलाई समान हक रहेको कुरा पहिलो पल्ट स्वीकार गच्छो । तर हिन्दू धर्म र नेपाली भाषाले राजनीतिक सर्वोच्चता पाउने क्रम निरन्तर रहेकाले अनि शक्तिमा हिन्दू ‘उच्च जात’ को एकाधिकार रहेकाले महिला वञ्चित हुने चलन कायमै रह्यो ।

सन् १९९० मा राजनीतिक परिवर्तन भएर बहुदलीय व्यवस्था पुनर्स्थापित भएपछि महिलाका पक्षमा धेरै परिवर्तन भए । उदाहरणका लागि, महिला र पुरुषका लागि समान ज्याला दर कायम भयो । संसदीय निर्वाचनमा उठाउने उम्मेदवारमध्ये पाँच प्रतिशत महिला हुनैपर्ने प्रावधान राखियो । तर धेरै किसिमका भेदभाव कायमै रहे । सम्पत्ति र नागरिकताका सम्बन्धमा भएको भेदभाव उल्लेखनीय थियो । सन् १९९० को परिवर्तनपछि नागरिक समाज महिला अधिकारका बारेमा बोल्न सक्ने भयो । तर तामाङ र अन्यले उल्लेख गरे जस्तै, यस्ता समूहमा ‘उच्च जात’ का महिलाको प्रभुत्व भएकाले उनीहरूले सीमान्तीकृत समुदायका महिलाका प्राथमिकतातिर ध्यान दिन सकेन् । अन्तरक्षेत्रीय र प्रणालीगत भेदभावले ग्रस्त राजनीतिमा भएका महिला नेताले पनि यस्तै चुनौती बेहोरेका थिए । यसले गर्दा दलित र जनजाति सक्रियतावादीले आफ्ना अधिकारका लागि लड्न छुट्टै संगठन बनाए ।^६

लडाइँपछिको युगमा राष्ट्रिय राजनीति र संविधान निर्माणमा महिलाको समावेशीकरणका लागि नागरिक समाज खासगरी महिला समूहले गरेको योगदानको प्रशंसा कार्यशालाका सहभागीहरूले गरे । सन् २००७ मा अन्तरिम संविधान जारी भएपछि संविधानसभाको निर्वाचन र नयाँ संविधानमा भएका महिलासँग सम्बन्धित प्रावधानका बारेमा छलफल गर्न महिला समूहले जिल्ला र सोभन्दा तल्ला तहमा कार्यशाला, छलफल र अन्तरक्रिया चलाए । उनीहरूले

५ श्रेष्ठ, एस । १९९७ । ‘नेपालमा महिला आन्दोलनको दिशासम्बन्धी केही कुरा ।’ *Studies in Nepali History and Society* 2, 2: 301-305.

6. Tamang, S. 2011. ‘Exclusionary processes and constitution building in Nepal.’ *International Journal on Minority and Group Rights* 18, 3: 293-308.

विभिन्न माध्यममार्फत संविधानसभामा समावेशी प्रतिनिधित्वको वकालत गरे । महिला समूहहरूले लगातार दबाब दिएकाले पहिलो संविधानसभा (सन् २००८-१२) मा महिलाको प्रतिनिधित्व ३३ प्रतिशतसम्म पुऱ्यो ।

लडाइँपछिको संक्रमण अघि बढौदै जाँदा समावेशीकरणका कामको प्रगतिको गति कम हुँदै गयो । रुठिवादी सम्भान्त वर्गले यसको कडा प्रतिरोध गरेकाले यसको गति कम भयो । प्रतिक्रियावादी तत्वले राजनीतिक पहिचानलाई विभाजनकारी काम र नागरिकताका हकमा महिलालाई समान अधिकार दिनुपर्छ भन्ने मागलाई नेपालमा विदेशीको खासगरी वैवाहिक सम्बन्धमार्फत भारतीयहरूको आम बसाइँसराइ गराउने ढोकाका रूपमा लियो ।

प्रतिनिधित्व र सहभागिता

महिलाको अधिकार र लैंगिक समानता प्रवर्द्धन गर्नका लागि लडाइँपछि कानुनी र नीतिगत कुरामा ध्यान दिइयो । लैंगिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणका दृष्टिले सन् २००७ को अन्तरिम संविधान प्रगतिशील थियो । यसले समाजका सबै सीमान्तीकृत समुदायलाई समान अवसर दियो । अन्तरिम संविधानको धारा १३८ मा भनिएको छ, “वर्गीय, जातीय, भाषिक, लैंगिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र क्षेत्रीय भेदभावको अन्य गर्ने राज्यको केन्द्रीकृत र एकात्मक ढाँचाको अन्य गरी राज्यको समावेशी, लोकतान्त्रिक संघीय शासन प्रणालीसहितको अग्रगामी पुनर्संरचना गरिनेछ ।”

अन्तरिम संविधान र विस्तृत शान्ति समझौतापछि मस्यौदा गरिएको त्रिवर्षीय अन्तरिम योजना (२००७/०८-०९/१०) ले महिलाका लागि आरक्षण र सकारात्मक कदमको अवधारणा अंगीकार गर्न्यो । विभिन्न क्षेत्रमा उनीहरूको समान सहभागिता सुनिश्चित गर्न सोही अनुसारका योजना र कार्यक्रम तय गरिए । निजामती सेवा ऐनमा भएको २००७ को संशोधनले ४५ प्रतिशत पद विभिन्न सीमान्तीकृत समूहका लागि आरक्षित गर्न्यो । कार्यशालाका अधिकांश सहभागी के कुरामा सहमत भए भने महिला र अन्य समूलालाई प्रतिस्पर्धी हुन सक्ने बनाउनका लागि यस्तो कोटा प्रणाली जरुरी छ र यसलाई कायम राख्नुपर्छ ।

कार्यशालाका धेरै सहभागीले तर्क गरे जस्तै, नेपालमा सारभूत प्रतिनिधित्व हासिल गर्न अझै टाढाको कुरा भए पनि सन् २००६ मा लडाइँको अन्य भए यता महिलाका हकमा धेरै उल्लेखनीय प्रगति हासिल भएको छ । उदाहरणका लागि, विधायिकामा महिलाको प्रतिनिधित्व सन् १९५९ मा शून्य रहेकोमा सन् २००८ को संविधानसभाका ६०१ सदस्यमध्ये १९७ (३३ प्रतिशतभन्दा अलिकर्ति मात्र कम) महिला थिए । यसो हुनुको मुख्य कारण अन्तरिम संविधानले अपनाएको निर्वाचन प्रणाली हो ।

नेपालको मिश्रित निर्वाचन प्रणालीमा सबैभन्दा बढी मत ल्याउने उम्मेदवार विजयी हुने (प्रत्यक्ष निर्वाचन) र समानुपातिक निर्वाचनको सम्मिश्रण गरिएको छ । कार्यशालाका सहभागी के कुरामा सहमत भए भने समानुपातिक प्रणालीले महिला र विभिन्न सामाजिक समूहका लागि कोटा तोकेको छ । त्यसैले, महिला र वज्चित समूहको प्रतिनिधित्व बढाउन यो प्रणाली जरुरी छ । मौलिक अधिकार र राज्यका निर्देशक सिद्धान्त समिति, प्राकृतिक स्रोत, वित्तीय अधिकार र राजस्व बाँडफाँट समिति जस्ता संविधानसभाका विभिन्न समितिको अध्यक्षता महिलाले गरेका थिए । सन् २०१३ मा भएको दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचनमा अलि थेरै (३० प्रतिशत जति) महिला निर्वाचित भए पनि सभामुख (हाल संसद्का सभामुख) र राष्ट्रपति जस्ता उच्च पदमा महिला निर्वाचित भएका छन् । अप्रिल २०१६ मा सर्वोच्च अदालतका प्रधानन्यायाधीशमा पनि महिला नियुक्त भएकी थिइन् । कार्यशालाका अधिकांश सहभागी के कुरामा सहमत थिए भने माओवादी विद्रोह नभएको भए र सन् २००६ को राजनीतिक परिवर्तन नभएको भए, अनि अन्तर्राष्ट्रीय समर्थन नभएको भए, यस्तो प्रगति हासिल हुँदैनथ्यो ।

कार्यशालामा सहभागी एक जना महिला पूर्व सभासद्ले के कुरामा जोड दिइन् भने संविधानसभामा धेरै महिला सहभागी भएकाले सन् २०१५ को संविधानमा महिलाका पक्षमा धेरै प्राविधानहरू सुनिश्चित भएका हुन् । महिला उच्च पदमा पुढा भविष्यको पुस्ताले प्रेरणा पाउँछ भन्ने कुरासँग सहमत हुँदै कार्यशालाका सहभागीहरूले के कुरामा जोड दिए भने अहिलेसम्म महिलाको प्रतिनिधित्व सांकेतिक मात्रै भएको भनी धेरै नेपाली महिलामा असन्तुष्टि छाएको छ । उदाहरणका लागि, संविधान मस्यौदा गर्ने क्रममा महिला सभासद्ले निर्णयिक भूमिका खेल्न सकेनन् किनभने विवादित विषयका बारेमा दुयो लगाउने जिम्मा प्रमुख राजनीतिक दलका शीर्षस्थ (पुरुष) नेतालाई दिइएको थियो ।

अहिलेसम्मका प्रगति कायम राख्दै अझ बढी सार्थक प्रतिनिधित्व कसरी हासिल गर्ने, निश्चित समुदायको प्रतिनिधित्व कसरी बढाउने र उनीहरूको नेतृत्व कसले गर्ने भने विषयमा गम्भीर छलफल हुउपर्नेमा कार्यशालाका सहभागीले जोड दिए । यस दिशामा देखिएको सबैभन्दा ठूलो बाधा के हो भने राजनीतिक दलहरू खासगरी तिनका नेताहरू परिवर्तनका लागि संविधानले व्यक्त गरेका प्रतिबद्धताका पक्षमा छैनन् अथवा त्यस्ता परिवर्तन हुन नदिन सक्रिय छन् । उदाहरणका लागि, पहिलो संविधानसभामा महिला कक्सले सकारात्मक भूमिका खेलेको थियो तर दोस्रो संविधानसभामा महिला कक्समा प्रतिबन्ध लगाइयो । कार्यशालाका धेरै सहभागीहरू समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीबाट सदस्य छाने प्रक्रियामा समस्या भएको कुरामा सहमत भए । वास्तवमा समानुपातिक प्रणालीअन्तर्गत को निर्वाचित हुन्छ भन्ने कुरा कुन उम्मेदवार पार्टीका शक्तिशाली नेतासँग करि नजिक छ भन्नेमा

नेपाल गणतन्त्र घोषणा भएकोमा उत्सव मनाउँदै नदीता लामा (अखिल नेपाल स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियनकी वर्तमान अध्यक्ष), मे २००८। © किरणा पाण्डे

हामीले प्रतिनिधित्वको संख्या मात्र होइन उनीहरूको
गुणस्तरबारे पनि सोच्नुपर्छ ।

कार्यशालाका सहभागी

भर पर्छ । प्रत्यक्ष निर्वाचनतर्फ महिला उम्मेदवार उठाउँदा जिल्टे सम्भावना कम भएका ठाउँबाट उठाइन्छ । चुनाव धेरै खर्चिलो भएको छ र अधिकांश महिला उम्मेदवार आर्थिक रूपले प्रतिस्पर्धा गर्न कम सक्षम छन् ।

महिलाको राजनीतिक सहभागिताले अन्तरक्षेत्रगत चुनौती पनि भोग्नुपरेको छ । कार्यशालाका एक जना दलित सहभागीले दलितप्रतिको समाजको धारणाका कारणले उत्पन्न आधारभूत समस्यामा प्रकाश पारे । जातीय भेदभाव विरुद्ध कानुनी संरक्षण प्रदान गरेको भए पनि निर्वाचित हुने मामिलामा दलितलाई अहिले पनि हेत्ते गरिन्छ । ती सहभागीले एउटा यस्तो घटना बताए जसमा ‘माथिल्लो जात’ का पार्टी कार्यकर्ताले दलितका पक्षमा भोट मागेन् । उनले दलितलाई भोट नहालेको पनि बताइन्छ । यस्तो समस्या देशभर व्यापक रूपमा प्रचलित छ । दलित महिलाले तथा बाधा-अद्वचन बेहोर्नुपर्छ ।

तैपनि, कानुन धेरै अगाडि बढेको छ र यसले विभिन्न पृष्ठभूमिका महिलाका लागि स्पष्ट फाइदा पुऱ्याएको छ । स्थानीय तहको निर्वाचन ऐन २०१७ यसको एउटा राप्रो उदाहरण हो । देशभरका गाउँपालिका वा नगरपालिकाका हरेक वार्डमा निर्वाचित हुने पाँच जना सदस्यमध्ये एक जना जुनसुकै जात/जातिको महिला र एक जना दलित महिला हुनैपर्ने प्रावधान सो ऐनमा छ । यसले गर्दा नेपालका गाउँपालिका र नगरपालिकामा ७००० महिला र थप ७००० दलित महिला निर्वाचित पदमा पुगेका छन् । केही वर्ष पहिलेसम्म यो अवस्था सोच्च पनि सकिदैनथ्यो ।

असमान खेल मैदानमा समान खेल हुन सक्दैन ।

कार्यशालाका सहभागी

अहिले, विभिन्न मन्त्रालय तथा जिल्ला र स्थानीय सरकारका विभाग अनि सार्वजनिक क्षेत्रका आयोजनामा लैंगिकताको मूलप्रवाहीकरण भएको छ । उदाहरणका लागि, ३६,००० सशस्त्र प्रहरी बलमध्ये २००० जना महिला छन् । पहिले ‘महिला सशस्त्र प्रहरी बल’ भन्ने गरिएकोमा अहिले सबैलाई ‘सशस्त्र प्रहरी बल’ भन्न थालिएको छ । शान्ति प्रक्रिया शुरू भए यता लैंगिक दृष्टिले उपयुक्त सुविधा भएका २०० वटा प्रहरी चौकी बनाइएका छन् ।

कार्यशालाका एक जना सहभागीले के बताए भने केही गम्भीर मुद्दा सम्बोधन हुन अझै बाँकी रहे पनि नेपालमा महिलाका क्षेत्रमा उल्लेखनीय उपलब्धि हासिल भएका छन् :

“दलित जस्ता सीमान्तीकृत समुदायका लागि नयाँ संविधान ऐना जस्तो हो । हेर्दा ऐना, छाम्दा छैन ।”

कार्यशालाका सहभागी

यौन अल्पसंख्यक

नेपालमा लैंगिक संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि गरिने छलफलमा समलिंगी महिला तथा पुरुष, उभयलिंगी, ट्रान्सजेण्डर र इन्टरसेक्स (एलजीबीटीआई) जस्ता यौन र लैंगिक अल्पसंख्यकलाई बेवास्ता गर्ने चलन छ । कार्यशालामा भाग लिएका एक जना लैंगिक अल्पसंख्यकले भने जस्तै नेपालमा लैंगिकता भनेको या त ‘महिला’ या त ‘महिला र पुरुष’ सँग सम्बन्धित कुरा भन्ने आम बुझाइ छ ।

नेपालमा लैंगिक यौन समूहले सन् १९९० मा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना भएपछि आफ्ना अधिकारका लागि आवाज उठाउन थालेका हुन् । सन् २००१ मा नेपालका सुरक्षा बलले दुई जना यौन अल्पसंख्यकको बलात्कार गरेपछि उनीहरूले आफ्ना माग पूरा गराउन खुला आन्दोलन शुरू गरे । सोही वर्ष सक्रियतावादीको सानो समूहले एजीबीटीआईहरूको दबिएको आवाज उठाउने लक्ष्य लिएर ‘ब्रेक द साइलेन्स’ नामक अभियान थाल्यो । यस अभियानबाट एलजीबीटीआईको अधिकारका पक्षमा पैरवी गर्ने पहिलो गैरसरकारी संस्था ब्लु डायमण्ड सोसाइटीको स्थापना भयो । यस्तो सक्रियता जोखिमपूर्ण रह्यो । सन् २००३ देखि २००६ सम्म सुरक्षा बलले झण्डै १०० जना एलजीबीटीआईमाथि आक्रमण गयो जसलाई ‘यौन सफाया’ नाम दिइएको छ ।^७ माओवादी विद्रोहसँग जुध्ने नाममा सुरक्षा फौजलाई असीमिति शक्ति दिएपछि (सन् २००१-२००२ संकटकाल लागू गरेका बेलासमेत) यस्ता ज्यादती भएका हुन् ।

यस आन्दोलनलाई शुरूमा सरकारले प्रतिरोध गरे पनि २००६ पर्छि एलजीबीटीआईको अधिकार संस्थागत गर्ने मामिलामा धेरै प्रगति हासिल भएको छ । सन् २००७ मा आफ्नो ऐतिहासिक फैसलामा सर्वोच्च अदालतले यौन र लैंगिक अल्पसंख्यकलाई मौलिक हक प्रदान गयो र नागरिकताको प्रमाणपत्रमा तेस्रो लिंगीको वर्गीकरण राख्ने व्यवस्था भयो । त्रिवर्षीय अन्तरिम योजना (सन् २००७/०८-२००९/१०) ले एलजीबीटीआई समुदायलगायतका अल्पसंख्यक समूहको सामाजिक समावेशीकरणका लागि प्रतिबद्धता व्यक्त गयो । अरू केही प्रगतिशील कदम चालिए । स्कुले पाठ्यक्रममा यौन र लैंगिक विविधतालाई प्रवेश गराइयो ।

7. Knight, K. 2014. ‘How Sunil Pant ignited a queer rights movement in Nepal’, Caravan. www.caravanmagazine.in/reportage/spark

अध्यागमन पत्रलगायतका सरकारी कागजपत्रमा ‘पुरुष’ र ‘महिला’ सँगै ‘अन्य’ वर्गाकरण पनि राखियो ।

पैरवी गर्ने समूहले दबाब दिएपछि अहिले अधिकांश राजनीतिक दलका घोषणपत्रमा एलजीबीटीआईका विषयमा पनि उल्लेख गर्ने गरिएको छ । ब्लु डायमण्ड सोसाइटीका संस्थापक र सन् २००८ को संविधानसभाका सदस्य सुनीलबाबु पन्त राष्ट्रिय तहमा निर्वाचित एसियाका पहिलो पुरुष समलिंगी (आफ्नो पहिचान खुलेर बताउने) बन्न पुगे । एलजीबीटीआई समुदाय विरुद्ध भेदभाव, हिंसा र दुर्व्यवहार हुन नदिने र यस समुदायलाई समान अधिकार दिने एसियाको पहिलो र संसारको तेस्रो देश बनेर नेपालले इतिहास रचेको छ । सन् २०१५ को संविधानको धारा १२ ले आफ्नो नागरिकताका लागि नागरिकले आफूले रोजेको लिंग छनोट गर्ने अधिकार दिएको छ । धारा १८ र ४२ ले यौन र लैंगिक अल्पसंख्यकलाई ‘समानता’ र ‘सामाजिक न्याय’ को अधिकार घ्यारेण्टी गरेका छन् । यसबाट राज्यका संयन्त्र र सार्वजनिक सेवामा एलजीबीटीआईलाई प्रवेश गर्ने मार्ग प्रशस्त भएको छ । निर्वाचन आयोगका अनुसार, २०१७ को मे र जूनमा भएका स्थानीय तहका निर्वाचनमा १४३ जना तेस्रो लिंगी (६९ लाख ९० हजार पुरुष र ७० लाख ७० हजार महिला) मतदाता थिए ।⁸

तर सहभागिताका मार्गमा अझै बाधा-अद्वचन छन् । उदाहरणका लागि, एक जना ‘ट्रान्सजेण्डर’ ले पश्चिम नेपालको एउटा नगरपालिकामा उपमेयर पदका लागि दिएको उम्मेदवारी अस्वीकार गरियो । उनको नागरिकताको प्रमाणपत्रमा उल्लेख भएको ‘तेस्रो लिंगी’ पहिचानका आधारमा उनको उम्मेदवारी अस्वीकार गरिएको थियो किनभने नेपालको निर्वाचन ऐनमा अरू उम्मेदवारको लैंगिक पहिचानबारे केही प्रावधान नभए पनि पार्टीबाट उम्मेदवार उठाउँदा प्रमुख र उपप्रमुखमध्ये एक जना महिला हुनुपर्ने प्रावधान छ ।⁹ कार्यशालामा सहभागी भएका एक जना यौन अल्पसंख्यकले के भने भने समाजमा एलजीबीटीआईले लाञ्छना भोग्नुपरे पनि एलजीबीटीआईको पहिचानलाई कानुन र संविधानले मान्यता दिएबाट यस समुदायका मानिस आफू को हुँ भन्नेबारेमा ‘गर्व महसुस’ गर्न सक्ने भएका छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नता

अन्तर्राष्ट्रिय महासंघ र विभिन्न प्रावधानले लडाइँभन्दा पहिले, लडाइँ भएका बेला र लडाइँ सकिएपछि महिला अधिकारको प्रवर्द्धन तथा सकारात्मक नीतिगत परिवर्तन र संस्थागत विकासमा महत्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । उदाहरणका लागि, महिला विरुद्धका सबै खालको भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासंघिमा हस्ताक्षर गरेपछि बनेको आठौं पञ्चवर्षीय योजना (सन् १९९२-१७) ले

सार्वजनिक क्षेत्रमा महिला सहभागिता बढाउने लक्ष्य लिएको थियो । नवौं योजना (सन् १९९७-२००२) ले लैंगिक समानता र महिला सशक्तीकरणलाई राजनीतिक, आर्थिक र विकाससम्म पहुँच पुऱ्याउने साधनका रूपमा जोड दियो । सार्वजनिक क्षेत्रका रोजगारीमा २० प्रतिशत पद महिलालाई दिने प्रावधान पनि यसै योजनामा पहिलोपल्ट राखियो । दशौं पञ्चवर्षीय योजना (सन् २००२-०७) ले ‘सामाजिक समावेशीकरण’ लाई ‘गरिबी निवारणको तेस्रो खम्बा’ का रूपमा पहिचान गन्यो र असमानता कम गर्नका लागि महिला, सीमान्तीकृत र ‘पछि परेका’ समुदायलाई विकासको केन्द्रमा त्यायो ।

सन् २००० मा माओवादी विद्रोह जारी रहेका बेला देशमा हिंसा भयावह बनेपछि शान्ति स्थापनामा महिला सहभागिता वृद्धि गर्न तथा राज्य र विद्रोहीबाट हुने मानवअधिकार उल्लंघनबाट महिलालाई संरक्षण प्रदान गर्ने नेपालले राष्ट्रसंघीय सुरक्षा परिषद् को प्रस्ताव नं. १३२५ अनुमोदन गन्यो । सन् २००८ मा नेपालले राष्ट्रसंघीय सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव १८२० पनि अनुमोदन गन्यो । यसले प्रस्ताव नं. १३२५ मा अझ जोड दिएको छ । साथै यस प्रावधान अनुसार लडाइँमा लागेका पक्षले निरस्त्र नागरिकलाई यौन हिंसाबाट जोगाउनका लागि आवश्यक उपयुक्त उपाय (आफ्ना सैनिकलाई तालिम दिने, अनुशासनका नियम लागू गर्नेलगायत) अपनाउनुपर्छ ।

यी प्रस्ताव अनुमोदन गर्न सरकारमाथि दबाब दिन महिला नागरिक समाजको भूमिका महत्वपूर्ण भएको कुरामा कार्यशालका धेरै सहभागीले जोड दिए । शान्ति प्रक्रिया र सन् २००६ पछि भएका छिटफुट हिंसाका घटनामा महिलाको संरक्षणमा सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताले महत्वपूर्ण योगदान दिएको र त्यसको दूरगामी प्रभाव रहेको केही सहभागीले बताए ।

अपांगता भएका र यौन अल्पसंख्यकको आन्दोलन
अन्तर्राष्ट्रिय आन्दोलनसँग पनि जोडिएकाले त्यसले छोटो
समयमा धेरै ध्यान तान सक्यो । यस्ता विषयका बारेमा
दाताका मुख्यालयमा पनि चर्चा भयो तर अन्तर्राष्ट्रिय
मञ्चमा दलितलाई मान्यता वा प्राथमिकता दिइएको छैन ।
कार्यशालाका सहभागी

तर कार्यशालाका सहभागीहरूले के बताए भने अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले अपांगता भएका, एलजीबीटीआई, महिला र जनजाति समूहप्रति जति ध्यान दिएका छन् त्यति ध्यान दलितप्रति दिएका छैनन् । उनीहरूलाई के लागेको थियो भने दलित आन्दोलन क्षेत्रीय तहमै सीमिता छ । यस विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा छलफल हुँदैन ।

8. ‘Grassroots Democracy, Nepali Times, 12-18 May 2017, <http://nepalitimes.com/page/political-power-of-the-ballot-local-elections-nepal>
9. Subedi, A. 2017. ‘Third gender barred from contesting poll’, My Republica, 5 May.

सन् २०१५ को भूकम्प र गहन राजनीतिक परिवर्तनको अवधि

सन् २०१५ नेपालमा ‘गहन संक्रमण’ को वर्ष थियो । सन् २०१५ मा भएका दुईबटा घटनाले नेपालको राजनीति, समाज र लैंगिक समानता जस्ता विषयमा उल्लेखनीय मात्रामा सकारात्मक र नकारात्मक प्रभाव पारे । यी दुईमध्ये पहिलो, अप्रिल र मे महिनामा आएका विनाशकारी भूकम्प थियो जसले मध्य र पूर्वी पहाडका ३१ बटा जिल्लालाई प्रभावित पार्यो । भूकम्पपछि भएका कामबाट राहत र पुनर्स्थापना जस्ता काममा राजनीतिक भौगोलिक अवस्थाका आधारमा फरक ढाँचा हुने गरेको देखियो । भूकम्पले गर्दा सन् २००८ देखि रोकिङ्गाखेको संविधान निर्माण प्रक्रियालाई तुरन्तै अधि बढाउनु आवश्यक रहेको ठानियो । प्रमुख राजनीतिक दलहरूले पाँच महिनाभित्रमा संविधान बनाउन ‘फास्ट ट्र्याक’ विधि अपनाउन सहकार्य गरे ।

भुइँचालोले गर्दा थालिएको दोस्रो काम हुनमा संविधान निर्माण प्रक्रियामा आफ्ना चासो खासगरी संघीयतासम्बन्धी चासोलाई प्रमुख राजनीतिक दलहरूले बेवास्ता गरेको भनी मधेसीहरूले व्यक्त गरेको असन्तोषले काम गरेको थियो । सेप्टेम्बर २०१५ मा नयाँ संविधान घोषणा हुनुअघि र पछि तराईमा विरोध प्रदर्शन भए जसले गर्दा पछि गएर नेपाल र भारतबीचको सीमा चार महिनाका लागि बन्द हुन पुयो र देशभर अत्यावश्यक सामग्रीको अभाव भयो ।

भूकम्प

सन् २०१५ को भूकम्पले पाँच लाखभन्दा बढी घरमा नागरो क्षति पुऱ्यायो । इण्डै ९००० मानिस मारिए, २२,००० जीति मानिस घाइते भए । यस भूकम्पबाट देशको एकतिहाइ जनसंख्या प्रभावित भयो ।^{१०}

“नीति रास्ता छन् तर नियत खराब छ ।”

कार्यशालाका सहभागी

कार्यशालामा प्रकोपपछिका काममा महिलाको सहभागिताबारेमा छलफल भयो । पुनर्स्थापनाको चरणलाई निर्देशित गर्न पर्हल्यै भएका अथवा नयाँ सिर्जना गरिएका संरचनामा लैंगिक सवाललाई स्वीकार र समावेश गरियो ।^{११} यस्ता संरचनामा लैंगिक दृष्टिले संवेदनशील, बजेटिङ तथा

महिलालाई ध्यान दिइएका रणनीति पनि समावेश छन् । तर यस्ता नीति लागू गरिन्छन् भन्ने कुरामा कार्यशालाका सहभागीहरूले अविश्वास व्यक्त गरे ।

उनीहरूले आफ्ना अनुभवका आधारमा यस्तो चासो व्यक्त गरेका हुन् । पुनर्स्थापना र पुनर्निर्माणसँग सम्बन्धित योजना बनाउँदा, तिनलाई लागू गर्दा, ती कामको निगरानी र मूल्यांकन गर्दा महिला जस्ता अति संवेदनशील समूहको सहभागिता र समावेशीकरण सुनिश्चित गर्ने प्रतिबद्धता नीति र रणनीतिमा गरिए पनि राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण जस्ता संरचनामा उनीहरूको प्रतिनिधित्व एकदमै कम छ अथवा छैदै छैन ।

कार्यशालाका धेरै सहभागीहरूले के तर्क गरे भने अन्य सन्दर्भमा जस्तै भूकम्पका सन्दर्भमा पनि गहिरो गरी जकडिएर रहेको पितृसतात्मक मानसिकता, रुटिवादी सामाजिक चलन र धेरै सरकारी अधिकारीमा रहेको नकारात्मक धारणा र सोचाइले गर्दा प्रकोपप्रतिको लैंगिक अतिसंवेदनशीलता बुझ्ने गरिँदैन । उदाहरणका लागि, भूकम्पपछि अधिकांश राहत जिल्ला दैवी प्रकोप समितिमार्फत वितरण गरियो । यस्ता समितिमा प्रायसः सम्भान्त वर्गका पुरुषको बोलावाला हुन्छ जसमाथि महिला र अन्य वज्चित समूहको हित नहरेको आरोप लागेको छ । केन्द्रीय तथ्यांक विभागले गरेको भूकम्प पीडितको गणना प्रक्रिया नागरिकता र कानुनी दृष्टिले लाभान्वित समूहका बरेमा महिलाप्रति कायम रहेको भेदभावबाट प्रभावित भएकाले एकल महिला घरमूली भएका परिवार विशेषगरी संवेदनशील थिए । राहत पाउन अझ भूकम्प प्रभावित ‘घरमूली’ का रूपमा मान्यता पाउनसमेत उनीहरूलाई कठिन भयो ।^{१२}

कार्यशालाका सहभागीहरूले के कुरामा पनि जोड दिए भने पुनर्स्थापनाको प्रक्रियामा लैंगिक अधिकारका पक्षमा बहस गर्न नियुक्त गरिएका ‘जेण्डर फोकल प्वाइट’ मध्ये धेरैसँग महत्वपूर्ण निर्णयलाई प्रभावित पार्ने अधिकार अथवा क्षमता थिएन । धेरै सहभागीहरूले के बताए भने लैंगिक संवेदनशीलतासम्बन्धी विषय दाताले थोपेको विषय हो भन्ने विश्वास दहो छ । यस विषयमा नीति र रणनीति बनाउन अथवा लागू गर्न नेपाल सरकारले आवश्यक प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छैन ।

१० National Planning Commission. 2015. *Nepal earthquake 2015: Post Disaster Needs Assessment Executive Summary*. Kathmandu: National Planning Commission.

११ For instance, the National Strategy for Disaster Risk Management, National Disaster Response Framework (NDRF), the Post- Disaster Needs Assessment, Post-Disaster Recovery Framework, and the National Reconstruction Authority.

१२ Lord, A. and S. Moktan 2017. Uncertain aftermath: Political impacts of the 2015 earthquakes in Nepal. In D. Thapa and A. Ramsbotham (eds), *Two steps forward, one step back: The Nepal peace process*, Accord Issue 26, Conciliation Resources, London.

मधेस आन्दोलन

सन् २०१५-१६ को मधेस आन्दोलनका बेला वीरगञ्जमा नेपाल-भारत सीमामा धर्ना बसेका महिला। © भूषण यादव

नेपालको नयाँ संविधानको मस्यौदा प्रक्रिया र घोषणाप्रति महिला, मधेसी र जनजातिले मिश्रित प्रतिक्रिया जनाए। बाबुको राष्ट्रियता वा पहिचानविनै आफ्ना सन्तानलाई नागरिकता दिलाउन सक्ने महिलाको अधिकार सन् २०१५ को संविधानले खोस्यो। नागरिकता ऐन २००६ ले दिएको यस्तो अधिकार खोसिएकाले महिला कुद्द बने। नेपाल र भारतबीचमा सीमा पार बिहे गर्ने लामो परम्परा भएकाले यो प्रावधान विशेषगरी मधेसीप्रति विभेदकारी थियो किनभने भारतीय पुरुषसँग बिहे गरेका मधेसी महिलाका छोराछोरीले नेपालको नागरिकता नपाउने भए। यसका साथै उच्च पद धारण गर्ने जस्ता नागरिक अधिकारबाट फाइदा लिन उनीहरू असमर्थ हुने भए।¹³

मधेसी जनताका ऐतिहासिक गुनासोलाई नेपालका सबै सरकारले बेवास्ता गर्दै आए। सन् २००६-२००७ को आन्दोलनले गर्दा मधेसी स्वार्थले नेपालको मूलधारको राजनीतिमा मान्यता पायो। तर त्यस आन्दोलनले लैंगिक चासोमा ध्यान दिएको थिएन। सन् २०१५ को संविधानमा भएका नागरिकतासम्बन्धी भेदभावकारी प्रावधानका विरुद्ध मधेसी महिला उठे। सरकार विरोधी प्रदर्शनमा दूलो संख्यामा महिला सहभागी भए। उनीहरूले कफ्यु उल्लंघन र आन्दोलनको नेतृत्वसमेत गरे। सन् २०१५ को मधेस

आन्दोलनको नेतृत्व पुरुषकै हातमा भए पनि यस आन्दोलनमा दूलो संख्यामा महिला सहभागी भएको घटनाले मधेसी महिला दबाइएका छन् र पर्दा पछाडि बस्न बाध्य छन् भन्ने धारणालाई गलत साबित गच्छो। सन् २०१५ को आन्दोलनमा ६ जना महिलाले ज्यान गुमाए। एक जना टिप्पणीकर्ताले यस्तो मूल्यांकन गरिन् : सन् २०१५ को मधेस आन्दोलनमा जरित महिला सहभागिता इतिहासमा कहिल्यै भएको थिएन।¹⁴

नेपाल-भारत सीमा बन्द हुनु सन् २०१५ को मधेस आन्दोलनको सबैभन्दा दूलो प्रभाव हो। यसले गर्दा काठमाडौं र तराईबाहेका शहरबजारमा सामान आपूर्तिमा आएको अवरोधप्रति राष्ट्रिय सञ्चारमाध्यम, राजनीतिक सम्बन्धन्त वर्ग र नागरिक समाजले दूलो मात्रामा लगातार ध्यान दिए तर तराईका मानिसले भोगेका यस्तै कठिनाइबारेमा कम ध्यान पुग्यो। बन्दले गर्दा मधेसी समुदाय पनि कम्तीमा अरू समुदाय जर्तिकै मात्रामा प्रभावित भएको कुरामा कार्यशालाका मधेसी सहभागीहरूले जोड दिए। यसको सबैभन्दा दूलो चोट तराईका महिलामा पच्छो। सीमा नाकामा प्रदर्शन र सीमा बन्द भएबाट इन्धन, निर्माण सामग्री र अन्य वस्तुहरूको आपूर्ति नहुँदा आर्थिक गतिविधि नभएपछि दैनिक ज्यालादारीमा काम गर्नेहरूलाई गुजारा चलाउन कठिन भयो। धेरै मधेसी महिलालाई घर चलाउन दुःख भयो। स्कुल बन्द भएकाले अभिभावकले थप चिन्ता बेहोनुपच्छो।

जादू र कालो झण्डा लिएर प्रदर्शनमा सामेल मधेसी महिला। © भूषण यादव

13 Kharel, S, D. Thapa, and B. Sijapati. 2016. *A Country of Minorities*. South Asia State of Minorities Report 2016 Mapping the Terrain, South Asia State of Minorities Report Collective.

14 Sah, R. 2017. 'Feminism in the margins, a Madhesi perspective', *The Kathmandu Post*, 18 February.

निष्कर्ष

लडाँ र शान्ति प्रक्रियामार्फत लैंगिक र सामाजिक समावेशीकरणका विषयमा नेपालमा उल्लेखनीय नीतिगत परिवर्तन भयो । ‘जनयुद्ध’ को अन्त्यसँगे आएको राजनीतिक संक्रमणपछि सहभागिता र प्रतिनिधित्व उल्लेखनीय मात्रामा बढ्यो । तर सार्थक समावेशीकरण र लैंगिक समानता यकिन गर्न मुख्य चुनौतीहरू भने अझै कायमै छन् । नेपाली राजनीति, नागरिक समाज र कर्मचारीतन्त्रमा यी मुद्दालाई आत्मसात् गर्न लामो बाटो हिँडन अझै बाँकी छ । महिलाको सहभागिता र प्रभाव सुनिश्चित गर्नका लागि समान अवसर र क्षमता विकास नभई हुँदैन । नेपाली महिलाको राजनीतिक पहुँच र प्रभाव बढाउन तथा उनीहरूको नेतृत्व विकास गर्न नीति निर्माणको तहसम्म महिला पुग्ने वातावरण यकिन गर्न सक्रिय कदम चाल्नेलगायतका थुप्रै काम गर्न बाँकी छ । माथिल्लो तहमा पुगेपछि सफलता पाउन र महिलासँग सम्बन्धित विषयमा सहयोग परिचालन गर्न चाहिने सीप हासिल गर्न महिलालाई सहयोग गरेका खण्डमा मात्रै यो काम सम्भव हुन्छ । परापूर्व कालदेखि नै असमान र लैंगिक शक्तिसम्बन्ध भएको देशमा लैंगिक समानता हासिल गर्नका लागि सकारात्मक विभेद र कदम नभई हुँदैन । सार्वजनिक निकायमा महिलाका लागि कोटा कायम गर्ने जस्ता उपायका पूर्ण क्षमता उपयोग गर्नका लागि उपयुक्त नीति आवश्यक छ भनेबारेमा चेतना र संवेदनशीलता बढाउनु आवश्यक छ । यसका लागि सबैभन्दा पहिले सरकारी अधिकारीहरूमा चेतना र संवेदनशीलता बढाई युवा जस्ता महत्वपूर्ण पहिचान समूहसम्म पुग्न जरुरी हुन्छ । कार्यशालाका छलफलका क्रममा के कुरा पनि उठेको थियो भने नेपालमा वञ्चित समूहहरूका धेरै उद्देश्य एकै खालका भए पनि यी उद्देश्य हासिल गर्ने क्रममा ती समूह एकलाएकलै काम गर्ने गर्छन् । छलफलका क्रममा नेपालमा लैंगिकतासम्बन्धी केही अन्तरखण्डगत चुनौतीमा पनि जोड दिइयो । उदाहरणका लागि, विभिन्न जनजाति र वर्गका महिलाको

अनुभव । चुनौतीका सम्बन्धमा चेतना जगाउने मात्र होइन समाधान पत्ता लगाउने काममा अझ बढी एकीकृत विश्लेषण र वकालतको अभाव छ । एकीकृत प्रगति हासिल गर्ने दिशामा यसले बाधा खडा गरेको छ । यसो भन्नुको अर्थ विभिन्न समुदायका बीचमा विविधता छ र उनीहरूका फरक प्राथमिकता छन् भन्ने कुरालाई नकार्नु होइन बरु ऐक्यबद्धता र साझेदारीका लागि जग हाल्नु हो जसका आधारमा विभिन्न स्वार्थ र आवश्यकताका लागि ठाँ बनाउन सकिन्छ । सुधारका लागि संविधान र ऐनकानुनले गरेका प्रतिबद्धता लागू गर्न नसक्नु परिवर्तनका दिशामा उभिएको स्थायी अद्वचन हो । निर्णायिकहरूमाथि अझ बढी मात्रामा दबाब दिएका खण्डमा र राजनीतिक पार्टी तथा कर्मचारीतन्त्रका माथिल्ला तहमा महिला र अल्पसंख्यकको प्रतिनिधित्व बढाएका खण्डमा यस्तो अद्वचन हटाउन सकिन्छ । अन्तरपार्टी कक्षसमाथि प्रतिबन्ध लगाउने जस्ता अल्पसंख्यकको प्रभावलाई दमन गर्न चालिएका सुनियोजित प्रयासको प्रतिकार गर्नुपर्छ । अन्तर्राष्ट्रिय निकाय र संस्था, दाता र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले समावेशी परिवर्तन र अझ बढी लैंगिक समानताका लागि महत्वपूर्ण सहयोग निरन्तर जारी राख्नुपर्छ । उनीहरूका प्रयासले नेपालको वास्तविक राजनीतिलाई दिशा प्रदान गर्नु र यस्ता प्रयासलाई विदेशी, अनुपयुक्त वा विभाजनकारी भनी बेवास्ता गर्ने अवस्था नआओस् भन्ने कुरा उनीहरूले सुनिश्चित गर्नुपर्छ । स्थानीय प्राथमिक र संवेदनशीलताका पक्षमा विचारपूर्वक काम गर्दै कर्मचारीतन्त्रका सबै तहमा समावेशीकरणलाई प्रोत्साहन दिनुपर्छ । परम्परागत राजनीतिक सम्भान्त वर्गमा रहेका प्रगतिशील परिवर्तनको वकालत गर्ने व्यक्तिको पहिचान गरी उनीहरूलाई प्रोत्साहन दिनुपर्छ । यस्तो प्रयास गर्दा यौनिक र लैंगिक अल्पसंख्यकमाथि चरम अन्याय भएको कुरा र उनीहरूले मोल्सुपर्ने जोखिमलाई स्वीकार गर्नुपर्छ र उनीहरूको समावेशीकरणलाई सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।

सन्दर्भसामग्री

- श्रेष्ठ, एस. १९९७। 'नेपालमा महिला आन्दोलनको दिशासम्बन्धी केही कुरा' *Studies in Nepali History and Society* 2, 2:301-305.
- सोब, डी. २००६। 'नेपालमा महिला आन्दोलन र दलित महिला', १-१६। नेपालमा दलित महिला। कुपण्डोल: ललितपुर फेमिनिस्ट दलित अर्गनाइजेसन।
- Acharya, M. 2003. 'Monarchy, democracy, donors, and the CPN-Maoist movement in Nepal: A lesson for infant democracies.' *Himalaya, the Journal of the Association for Nepal and Himalayan Studies* 23, 2:7.
- Ariño, M. V. 2008. 'Nepal: A gender view of the armed conflict and the peace process.' *Quaderns de Construcció de Pau* 4.
- Bennett, L. 2017. Gender first: Rebranding inclusion in Nepal. In D. Thapa and A. Ramsbotham (eds), *Two steps forward, one step back: The Nepal peace process*, Accord Issue 26, Conciliation Resources, London.
- Bhadra, Chandra. 2001. 'Gender and development: global debate on Nepal's development agenda.' *Contributions to Nepalese Studies* 28, 1: 95-107.
- Bhandari, C. 2015. 'The Reintegration of Maoist Ex-Combatants in Nepal.' *Economic & Political Weekly* 50, 9: 63-68.
- Bhutia, J. 2015. Nepal becomes first Asian nation to include non-discriminatory laws for LGBT community.
- Bogati, S. 2014. 'Assessing inclusivity in post-war army integration process in Nepal.' *Inclusive Political Settlements Paper* 11, July. Berlin: Berghof Foundation.
- Central Bureau of Statistics. 2012. *National Population and Housing Census 2011*. Kathmandu: Central Bureau of Statistics.
- Desouza, Nicola. 2015. 'Nepal: the struggle for equal citizenship rights for women.' *50.50 Inclusive Democracy*, December 2. Accessed August 4, 2016.
- Diaz, P. C. 2010. *Women's Participation in Peace Negotiations: Connections between Presence and Influence*. United Nations Development Fund for Women.
- Falch, A. 2010. 'Women's political participation and influence in post-conflict Burundi and Nepal.' Oslo: Peace Research Institute.
- Fehr, T. 2015. 'Nepal's New Constitution Leads Region in LGBTI Rights.' http://www.huffingtonpost.com/tracy-fehr/nepal-constitution-lgbt-rights_b_8239360.html.
- Government of Nepal. 2011. National Action Plan on Implementation of the United Nations Security Council Resolution 1325 & 1820[2011/12 – 2016/17]. Ministry of Peace and Reconstruction. Singha Durbar, Kathmandu.
- Hachhethu, K. 2017. Legislating inclusion: Post-war constitution making in Nepal. In D. Thapa and A. Ramsbotham (eds), *Two steps forward, one step back: The Nepal peace process*, Accord Issue 26, Conciliation Resources, London. <https://www.opendemocracy.net/5050/nicoal-desouza/nepal-struggle-for-equal-citizenship-rights-for-women>
- Huët, S. 2015. 'Normally Proud'. *Nepali Times*. <http://nepalitimes.com/article/Nepali-Times%20Buzz/stories-by-%20sexual-minorities-released-%20in-Nepal,2457>.
- INSEC. 2013. *Study on Truth and Reconciliation Regimes: Reaction and Relevance A Case Study of Nepal*. Kathmandu: Informal Sector Service Centre (INSEC).
- Jha, H. B. 2015. *Nepal's Madhesh Movement. Alliance for Peace building*.
- Karki, A., and Seddon, D. 2003. *The People's War in Nepal: Left perspectives*. New Delhi: Adroit Publishers
- Karki, D. 2016. 'An incomplete Revolution.' In Laxmi Murthy and Mitu Varma (eds), *Garrisoned Minds: Women and Armed Conflict in South Asia*. New Delhi: Speaking Tiger Publishing.
- Kharel, S, D. Thapa, and B. Sijapati. 2016. *A Country of Minorities*. South Asia State of Minorities Report 2016 Mapping the Terrain, South Asia State of Minorities Report Collective.
- Knight, K. 2014. 'How Sunil Pant ignited a queer rights movement in Nepal', *Caravan*. <http://www.caravanmagazine.in/reportage/spark>
- Lama, S.T. 1997. 'Remarks on the Political within the Nepali Women's.' *Studies in Nepali History and Society* 2, 2:327-335.
- Lawoti, M. 2003. 'Centralizing politics and the growth of the Maoist insurgency in Nepal.' *Himalaya*, 23, 1: 49-58.
- Lord, A. and S. Moktan 2017. Uncertain aftermath: Political impacts of the 2015 earthquakes in Nepal. In D. Thapa and A. Ramsbotham (eds), *Two steps forward, one step back: The Nepal peace process*, Accord Issue 26, Conciliation Resources, London.
- Malla, S.P. 2015. 'Citizenship provisions discriminate against women.' *The Himalayan Times*, March 2. <https://>

- thehimayantimes.com/nepal/citizenship-provisions-discriminate-against-women/
- Manchanda, R. 2005. 'Women's agency in peace building: Gender Relations in post-conflict reconstruction.' *Economic and Political Weekly*, 47:37-4745.
- Gender and Nepal's transition from war 17**
- Manchanda, R. 2010. 'Nepali women seize the new political dawn: Resisting marginalisation after ten years of war.' Humanitarian Dialogue. Centre for Humanitarian Dialogue.
- National Planning Commission. 2007. *Tenth Plan 2000-2007*. Kathmandu: National Planning Commission.
- National Planning Commission. 2007. Three Year Interim Plan (2007/8-2009/10). Kathmandu: National Planning Commission.
- National Planning Commission. 2015. *Nepal earthquake 2015: Post Disaster Needs Assessment Executive Summary*. Kathmandu: National Planning Commission.
- Neelakantan, A., A. Ramsbotham and D. Thapa. 2006. Peace, power and inclusive change in Nepal. <http://www.politicalsettlements.org/les/2016/10/2011027-CR-Report-12-Peace-power-and-inclusive-change-in-Nepal.pdf>
- Onesto, Li. 2000. *Red Flag Flying on the Roof of the World: Inside the Revolution in Nepal: Interview with Comrade Prachanda*. New York: Revolution Books.
- Pablo, C.D. 2010. *Women's Participation in Peace Negotiations: Connections between Presence and Influence*. United Nations Development Fund for Women.
- Pettigrew, J. and S. Schneiderman. 2003. 'Women and the Maobaadi: Ideology and Agency in Nepal's Maoist Movement', *Himal Southasian*, January.
- Sah, Rita. 2017. 'Feminism in the margins, a Madhesi perspective', *The Kathmandu Post*, 18 February.
- Schneiderman, S. & M. Turin. 2004. 'The path to jan sarkar ("people's government") in Dolakha district: Towards an ethnography of the Maoist movement'. In Michael Hutt (ed), *Himalayan 'People's War': Nepal's Maoist rebellion*. London: Hurst & Company.
- Shakya, A. 2014. 'Hidden in Plain View. Kathmandu': *Nepali Times*. Retrieved from <http://nepalitimes.com/article/nation/LGBT-hidden-in-plain-view-nepal,1564>.
- Sharma, M. 2017. 'Transitional justice in Nepal: Low priority, partial peace'. In D. Thapa and A. Ramsbotham (eds), *Two steps forward, one step back: The Nepal peace process*, Accord Issue 26, Conciliation Resources, London.
- Subedi, A. 2017. 'Third gender barred from contesting poll', *My Republica*, 5 May.
- Tamang, M. 2017. Social movements and inclusive peace in Nepal. In D. Thapa and A. Ramsbotham (eds), *Two steps forward, one step back: The Nepal peace process*, Accord Issue 26, Conciliation Resources, London.
- Tamang, S and M. Thapa. 2005. *Public Discourse and Action to Address Gender Exclusion, 2005 GSEA assessment*. (Unpublished report)
- Tamang, S. 2000. 'Legalizing State Patriarchy in Nepal.' In *Studies in Nepali History and Society* 5, 1: 127-155.
- Tamang, S. 2009. 'The politics of conflict and difference or the difference of conflict in politics: The women's movement in Nepal.' In *Feminist Review* 91, 1: 61-80.
- Tamang, S. 2011. 'Exclusionary processes and constitution building in Nepal.' *International Journal on Minority and Group Rights* 18, 3: 293-308.
- Thapa, D. 2003. *Understanding the Maoist movement in Nepal*. Kathmandu: Martin Chautari.
- Thapa, D. 2016. 'Introduction: The Maoist Conflict and Women.' In Laxmi Murthy and Mitu Varma (eds), *Garrisoned Minds: Women and Armed Conflict in South Asia*. New Delhi: Speaking Tiger Publishing.
- Thapa, D. 2017. 'Stability or social justice? Political settlements in Nepal'. In Deepak Thapa and Alexander Ramsbotham (eds), *Two steps forward, one step back: The Nepal peace process*, Accord Issue 26, Conciliation Resources, London.
- Thapa, D. and B. Sijapati. 2003. *A Kingdom under siege: Nepal's Maoist insurgency, 1996 to 2003*. [Reprinted 2004]. Kathmandu: The Printhouse.
- Thapa, R. 2016. 'After the War: Transitional Justice in Nepal,' In Mandira Sharma and Seira Tamang (eds), *A Difficult Transition: Nepal Papers. Zubaan Series on Sexual Violence and Impunity in South Asia*. New Delhi: Zubaan.
- UN Women Nepal. 2015. *Substantive Equality: Non-negotiable*, UN Women, Kathmandu.
- UNDP and USAID. 2014. *Being LGBT in Asia: Nepal Country Report*. Bangkok.
- Vishwakarma, H. 2002. 'The Dalits of Nepal and their Struggles for Social Justice.' In *Local/ Global Encounters* (Society for International Development) 45:3: 90-92.
- Yadav, P. 2016. *Social Transformation in Post-Conflict, Nepal*. New York. Routledge.

लैंगिकता र लडाइँपछिको नेपालको संक्रमण

यस आलेखमा लैंगिक सम्बन्ध तथा समानता र लडाइँबाट सामान्य अवस्थार्फको नेपालको संक्रमण विषयक कार्यशालामा भएका छलफललाई संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

त्यस कार्यशालामा यी विषयमा ध्यान दिइएको थिए : संक्रमण कालमा लैंगिकतासम्बन्धी सकारात्मक कदम, सुरक्षा क्षेत्रको सुधारमा लैंगिक दृष्टिकोण, न्याय र राजनीतिक सहभागितामा पहुँच, लैंगिकतासम्बन्धी अनुभव, सीमान्तीकृत समुदायका आशा र प्राथमिकता, मिन्न पहिचान भएका समुदायको अलग बाटो र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको भूमिका । यसमा सन् २०१५ को भूकम्पपछिको नेपालको गहन राजनीतिक परिवर्तनसम्बन्धी छोटो केस स्टडी पनि समावेश गरिएको छ जसले अवसर र चुनौतीसम्बन्धी उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ ।

कन्सिलिएसन रिसोर्सज एक स्वतन्त्र अन्तर्राष्ट्रिय संस्था हो । यसले द्वन्द्व भोगेका जनतासित मिलेर हिसालाई रोक्ने, द्वन्द्वको समाधान गर्ने र शान्तिपूर्ण समाजको प्रवर्द्धन गर्ने काम गर्छ ।

अकोर्ड स्पटलाइटमा शान्ति र संक्रमणको अभ्यासका लागि खासखास विषयमा केन्द्रित रहेर तिनबारे विश्लेषण प्रस्तुत गरिन्छ ।